

HOL VANNAK A HARCOSOK?

Adatok a késő Halomsíros/korai Urnamezős kultúra fegyveres temetkezéseinek kérdéséhez a Nyugat-Dunántúlon

WHERE ARE THE WARRIORS?

Data on the weapon burials of the Late Tumulus and Early Urnfield cultures in Western Transdanubia*

CZIGÁNY Dávid* – ILON Gábor**

* Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, H-9027 Győr, Liszt F. utca 11.

E-mail: czigany.david@romer.hu

ORCID: 0009-0007-0595-9746

** Független kutató, H-9662 Mesterháza, Kossuth utca 2.

E-mail: ilon.gabor56@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5964-7189

Abstract

The paper presents the only weapon burial of a 400-grave cemetery. The assemblage held a sword, spears, and a battle axe. The man in the cremation grave could be a founder of the related community and a member of the local warrior elite.

The more than twelve-year-old man, whose remains were interred in Grave 394 of the cemetery unearthed at Farád, could be a leading member of the founding generation of the related community; the relative position of the feature in the cemetery seems to corroborate this assumption (Fig. 1). The burial contained a sword, a battle-axe, spears, armour, metal vessels, and perhaps a bow with arrows (bronze arrowheads or projectile points), cosmetic tools (a tattoo needle), and fishing equipment (a fish toggle or complex hook and hoops, perhaps weights—did the man like fishing?), based on which the feature could be dated to the Rei B D2 or earliest Ha A1 periods. All weapons had been broken or deformed and put on the pyre with the corpse (Plates 1–5). The man was buried roughly simultaneously with another warrior, interred in Grave 6 of Balatonfüzfő, who was laid to rest with similar weapons and armour. Notably, his grave was established at the fringes of the cemetery, akin to the burials of men interred with their swords at Galambok and Zalakomár in Zala County. G2-type elite warriors—‘heroes’—were the renowned members of their respective communities; however, the advanced Urnfield Period witnessed a devaluation of the function of this position and a transformation of its holders into everyday soldiers, serving as an escort to the ruling elite. Accordingly, there is no weapon burial in the younger grave horizons of the cemetery.

Weapons in graves associated with the Urnfield culture in the territory of Lower Austria were rare until the Ha A1 and became scarce again from the Ha B1 period. Respective data from Western Transdanubia match this pattern. However, the weapons in the grave in focus represent types that appear in large numbers in Kurd and Hajdúböszörmény-type hoards north of the Lower Danube Region (in Transylvania). Similar phenomena were observed in diverse parts of what is now the Netherlands: swords usually appear there in the western and northern parts of the country in burials, while in the south, such items often comprise hoards deposited in a wet environment. Does this mean that the warriors were buried there in a wet environment, or only funerary offerings were made for them there? Can it be that neither the too young nor the too old were entitled to be buried with a weapon or that all metal items were community instead of private property and only given to the deceased for

* CZIGÁNY Dávid – ILON Gábor (2026): Hol vannak a harcosok? Adatok a késő Halomsíros/korai Urnamezős kultúra fegyveres temetkezéseinek kérdéséhez a Nyugat-Dunántúlon / Where are the warriors? Data on the weapon burials of the Late Tumulus and Early Urnfield cultures in Western Transdanubia. In: ILON, G. (szerk./ed.), *, „Elég volt a fecsegésből!”* In memoriam Figler András (1956–2010). Savaria University Press, Szombathely, 83–102.

the afterlife in exceptional cases? Or do these features reflect the opposition between the community idea of solidarity (deposits) and competing violence (grave)?

In western Transdanubia, 21% of all hoards (e.g., Ménfőcsanak, Pázmándfalu, Pötréte) and 15% of all stray weapons (e.g., Balaton, Kerkáskápolna, Koroncó) come from a wet environment. Naturally, the concentration of central power and population in highland settlement centres brought about military centralisation. No wonder that the deposits (all of which contained gold, too) concentrate in the region in focus (Várvölgy, Velem, Ság Hill, Somló Hill); the deposits discovered at Pázmándfalu may indicate a nearby settlement centre in the plain.

The distribution of swords in Europe offers an alternative explanation for the near-complete disappearance of these weapons from burials, alongside their continued pronounced presence in deposits in the region after the Urnfield Period. These weapons have been produced in metallurgical centres in the Tisza Region, the area of today's southern Slovakia, northern Transylvania, and western Transdanubia, while imitations were provenly made in diverse other centres, e.g., in northern Italy; the data these finds represent are only a small addition to the study of south-north connection networks and routes and diverse kinds of mobility (quick and protracted migration, plunder campaigns) in the period—especially as research of these topics still awaits the creation of a firm absolute chronological base built on reliable radiocarbon dates.

The relationship between the chronological position and lifespan of Late Bronze Age settlements and tumulus fields in the Bakony Mountains and those on the plain remains to be clarified. The authors, accepting Frigyes Kőszegi's hypothesis, interpret these as relics of a transitional period (Kőszegi's Urnfield I–II or Late Tumulus–Early Urnfield Period). We believe the communities in the Bakony Mountains were contemporaneous with the ones in the Little Hungarian Plain, the ones associated with the vor-Čaka and Čaka cultures in southwest Slovakia, the younger horizon of the Pitten cemetery (Late Tumulus culture) in the neighbouring Lower Austria, and the Čaka and Baierdorf groups of the Early Urnfield culture. In light of the distribution of the sites of these cultural formations, the discovery of the early burial at Farád presented here is by no means unexpected; the only significant difference appears in the burial rite, as similar cremation graves with weapons in the Bakony Mountains usually also include a tumulus and, rarely, a stone construction (ring or stone slab cyst). The situation is even more complicated as there is no reliable way to tell if the grave discovered at Balatonfüzfő ever comprised a tumulus (which could have been demolished by road construction works in the early 20th century or earthworks before that) and whether the same fate—having been eroded by agricultural activity over the past millennia—befell the possible burial mound of the Farád grave.

KEYWORDS: BURIAL, WARRIOR ELITE, SWORD, SPEAR, BATTLE-AXE

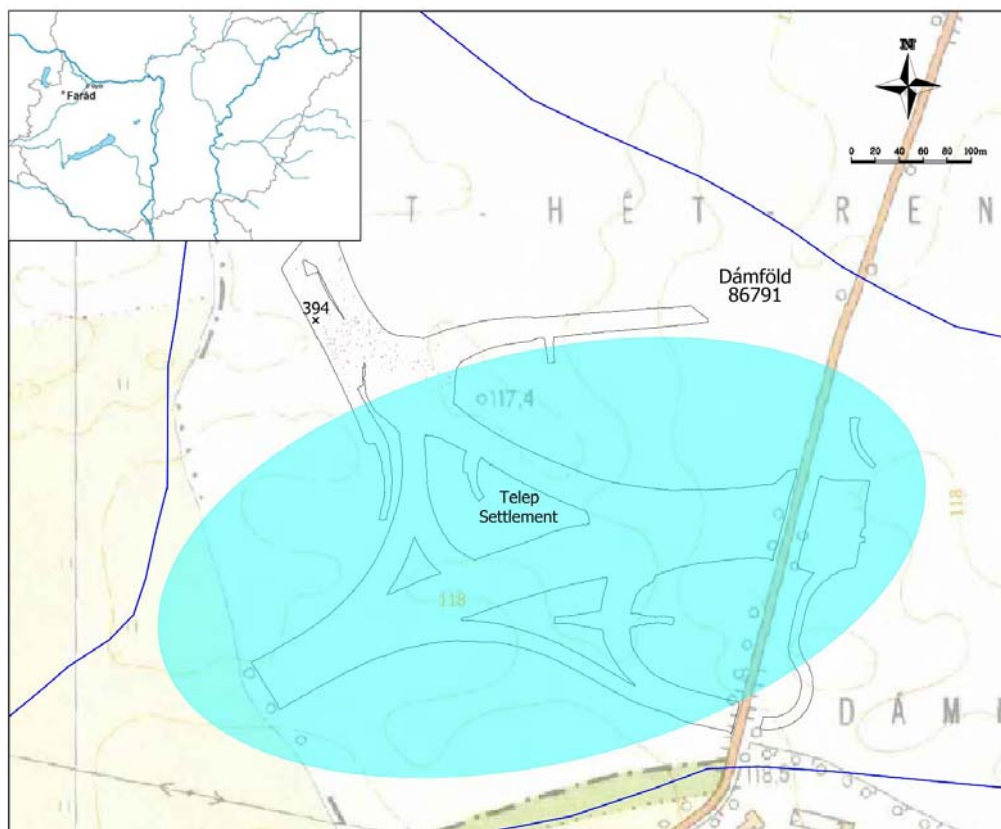
KULCSSZAVAK: TEMETKEZÉS, HARCOS ELIT, KARD, LÁNDZSA, HARC BALTA

2016. március 7. és augusztus 31. között a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum munkatársai teljes felületű megelőző régészeti feltárást végeztek az M85 gyorsforgalmi út Csorna elkerülő II. ütem építéséhez kapcsolódóan a 86791 számon nyilvántartott Farád–Dámföld régészeti lelőhelyen. A kivitelezéssel érintett területen egy nagy kiterjedésű késő bronzkori telep és a hozzá kapcsolódó temető került feltárássra. Összesen 4480 db régészeti jelenséget dokumentáltak, a feltárt terület nagysága 59821 m² volt (Czigány 2024). A lelőhelyen a próbafeltárást 2014-ben Melis Eszter vezetésével a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ munkatársai végezték. Ekkor 19 urnamezős kori (Ha A1–2) sírt tártak fel, és dokumentálták a település első gödreit is (Ilon 2015a 229, 235–236, 246, Taf. 14. B-C, Taf. 21. 42, 44).

A lelőhely Farád településétől délnyugatra, a Jobaházára vezető műút két oldalán terül el. A nagyobb része az úttól nyugati irányba, egészen a Farkas-

árokig tart. A lelőhely nyugati, a Farkas-árok teraszán fekvő része emelkedik ki kissé, a többi terület lapos, vízjárta. A magas talajvíz a feltárással tavaszi fázisában komoly nehézségeket okozott. A humuszolás során előkerült vörös, vaskiválásos, illetve lilás, limonitfoltos rétegek is a terület korábbi és gyakori vízzel történő borítottságát jelezték. A patakhoz közeli kavicsos kiemelkedésen tártuk fel a késő bronzkori urnatemetőt, míg a környékén lévő, mélyebben fekvő részekben a hozzá kapcsolódó telep jelenségei kerültek elő. Az ásatás során sikerült a temető észak–déli kiterjedését meghatározni, míg kelet felé feltételezhető, addig nyugati irányba egyelőre nem ismert a határa (1. kép).

A lelőhely közepén, az azóta megépült autópálya csomópont területén, a bronzkori településtől északra találtuk meg a kb. 1,5 hektáros kiterjedésű urnamezős kori temetőt (1. kép). A megelőző feltáráson néhány esetben sikerült szuperpozíciós helyzetet megfigyelnünk a telepjelenségek és a temető sírjai között.

1. kép: Farád helyzete Magyarországon és a 394. számú sír a temetőben (Készítette: Érdi B. és Czigány D.)

Fig. 1.: Farád in Hungary (see insert) and the position of Grave 394 in the cemetery (by B. Érdi and D. Czigány)

Ezek alapján feltételezhető, hogy a település részleges felhagyása után a temető a már lakatlan részre is kiterjedt. A sírok a felszíntől számított 40–80 cm mélységben jelentkeztek. Észlelésükre csak korlátozottan volt lehetőség. A bronzkor kései szakaszára datált sírokban az elhunyt hamvait tartalmazó, urnaként alkalmazott edényeken kívül egyéb kerámiaedényeket, illetve bronzból készült ékszereket és fegyvereket találtunk. A sírok többségét a talajművelés megbolygatta. A megelőző feltárás időszakában összesen 296 urnasír került dokumentálásra és felszedésre, majd az év őszén lehetőség nyílt tervásatás keretein belül további 72 db urnasír feltárására. A temetőrészlet máig ismert végleges sírszáma, a próbafeltáráson feltártakkal együtt: 387. Így ez ma a Dunántúl legnagyobb terjedelemben ismert urnamezős kori temetőrészlete. A témáról egy rövid, összefoglaló tanulmányt e sorok egyik szerzője jegyez (Czigány 2024).

A 394. számú sír feltárása, mellékletei és datálásuk

Sír feletti talajrétegek az Ásatási napló március 7-i bejegyzése szerint: „A felső kb. 30 cm világosbarna agyagos humusz, alatta 10–15 cm vastagon sárgásbarna agyag és alatta kezdődik a fekete, sötétszür-

ke, kavicsos agyag. ... a ragadós, kavicsos agyagot nyesni nem lehet.” A gépi humuszolás rétegesen haladt, amit a kézi bontás követ. A talajvíz kb. 45–50 cm-es mélységben már megjelenik. 8-án „Délben a terület közepén kb. az 528-as karó vonalában egy gazdag fémmellékletekkel ellátott temetkezés maradványa került elő. Száma: S-394. (1. kép 394 x). Foltja kissé elválk a szürkésbarna kavicsos agyagban, a fémek körül sötétebb ovális elszíneződés látszik. A tárgyak jelentkezési szintje kb. 45 cm. Kevés apró kerámiatöredéket szedtünk ki bontás közben, de a fémektől keletre lévő kerámiakupacon (1. sz. melléklet 1. tábla 2 – bal oldalán, 1. tábla 3/1) kívül más edény nem volt benne. A fémek közül elszórtan 1-1 fehér kalcinátum jelentkezik, de maga az urna nincs meg. A tárgyak egymáson, egymást fedve, viszonylag kis területen (20 x 15 cm) koncentrálódva helyezkednek el (2–7. sz. melléklet: 1. tábla 3). Azonosításuk nem minden esetben lehetséges, a legtöbb erősen oxidálódott, eredeti alakja már alig felismerhető. ... A főbb tárgyak felszedése után vettük észre, hogy a láncza (2. melléklet: 1. tábla 2, 3/2) alatt...” és a nyílhegy (5. melléklet: 1. tábla 3/5), de tulajdonképpen az összes, felszedett bronz alatt „sok apró bronzkarikából álló lánc (8. melléklet: 1. tábla 4) van.”

1. tábla: A 394. sír feltárási fázisai, Farád (Fotó: Szászvári L. és Dankó J.)

Plate 1.: Excavation phases of Grave 394 of Farád (Photos by L. Szászvári and J. Dankó)

2. tábla: Emberi kalcinátumok, edénytöredékek, bronzlemez és olvadék (Fotó: Ilon G., Gera Á.)

Plate 2.: Calcined human bones, pottery fragments, and a bronze sheet and melt (Photos by G. Ilon and Á. Gera)

Földdel együtt a *kalcinátumok* egy része (17,25 gramm) kiemelésre került. Óvatos mosást követően, ami 1 mm lyukátmérőjű szűrőben történt összesen 1,28 gramm kerülhetett Tóth Gábor humánbiológushoz. Ezek szürkésfehér és fehér színű kalcinátumok. A legnagyobb darab 17 mm hosszú. Az égetési hőmérséklet (a szín alapján): 550–700 Celsius fok. Az indifferens töredékek között csupán egy darabka hordoz a testtájra vonatkozóan értékelhető információt. Megjelenési képe alapján a halántékcsont (*os temporale*) állkapocs ízületi vápájának töredéke (*fossa mandibularis ossis temporalis*). **(2. tábla 1)** Mérete alapján az ember becsült életkora: 12 – x év.

A feltárási fotókon jól látszik, hogy az ép lándzsa alatt volt egy másik lándzsahegy töredéke **(1. tábla 3/2–3)**, mellettük a szárnyas balta **(1. tábla 3/4)**, részben ez utóbbin a kardpenge töredékek **(1. tábla 3/6)**. Utóbbi két darabja között/felett a tetoválótű/nyílhegy **(1. tábla 3/5)**.

A 394. számú sír mellékleteinek leírása és párhuzamaik (az alábbi sorszámozás megegyezik a mellékletek feltáráskor kiosztott számozásával):

1. „...apróra tört kis edény.” Valószínűleg *csésze/profilált tálcaska*. A tisztítást követően is nyilvánvaló, hogy egy edény 11 db töredéke a morzsányitól a 2 cm-es darabig. Az 1 db kisméretű perem kihajló, lekerekített. 3 db íves töredék összeillik, de nem összeragasztható a kopott törésfelületek miatt. Kívül-belül eredetileg szürkésfekete, finom slip bevonattal. Finom, csillámos soványítású. Falvastagsága: 4–6 mm. Össztömege: 15,75 gramm. **(1. tábla 3/1; 2. tábla 2)**

Bontás közbeni, külön csomagolt *kerámiatöredékek*, amelyek több edényből származnak. Össztömegük: 20,05 gramm.

a/ *Fazék/tál/csésze* (?) háromszögletes átmetszetű füle. Finom, csillámos soványítású, vörösbarna és szürkésfekete. Szélessége: 29 mm. Tömege: 9,10 gramm. **(1. tábla 3/1; 2. tábla 3)**

b/ *Bögre* (?) nyak- és hastöredékei. (4 db, össztömegük: 8,45 gramm) Két db összeilleszthető, amely éppen egy kis bütyöknél törött. Finom, csillámos soványítású, kívül-belül szürke, törésfelülete szürkésfekete. Falvastagsága: 5–6 mm. **(1. tábla 3/1; 2. tábla 4)**

c/ Az 1. melléklet egyik edényének nyak-válltöredéke. Kívül vörösbarna, belül szürke. Falvastagsága: 5 mm. T: 2,50 gramm.

Rombusz alakú, szürkésfekete, metamorf *kavics*. Ember által nem használt. T: 14,91 gramm.

Úgy gondoljuk, hogy összességében 3 db edény rendkívüli módon szétaprózott maradványaival számolhatunk. Méretük és állapotuk miatt a rajzi

megjelenítésnek nem látjuk értelmét. A fotók is csak a színükről tájékoztatnak. Ezzel magyarázható, hogy leírásuk a megszokottnál részletesebb. Hogy eredetileg is ennyi edény tartozott-e a temetkezéshez, abban nem lehetünk biztosak.

2. *Lándzsa*, ép. A köpűn szeglyukkal, hangsúlyos bordával, használt élekkel, lángnyelv alakú. Enyhe égésnyomokkal. Hossza: 166, köpű hossza: 68, köpű külső átmérője: 22,5–21, levél hossza: 98, a levél legnagyobb szélessége: 35 mm. A szeglyuk közepe a köpű végétől 41 mm-re van. T: 90,21 gramm. **(1. tábla 3/2; 4. tábla 394/2; Czigány 2024. 7.2.E2.6. kép 12.)**

3. *Lándzsa töredéke*: hegy. Az előzőhöz hasonló lángnyelv alakú lándzsacsúcsból származhat. Enyhe égésnyomokkal. H: 59, szé: 20 mm. T: 19,89 gramm. **(1. tábla 3/3; 4. tábla 394/3)**

4. *Szárnyas balta (harci fejsze)*. Felső-középső(?) szárnyállású, karcsú, de a fokát és az élet letörték. Felülete rücskös (öntéshiba vagy enyhe égésnyomok). Hosszában megtekerték. A négy szárny egyikét egy hegyes, de tompa végű eszközzel tovább, a test felé hajlították (ráütöttek). H: 122, szélessége a szárnyaknál: 26, penge szélessége az élmardvány-nál: 29 mm. T: 151,24 gramm. **(1. tábla 3/4; 5. tábla 394/4)**

5. *Nyílhegy/tetoválótű/”horog”/ár*. Öntött, kalapált. Négyszögletes átmetszetű, mindkét vége hegyes, de az egyik fele nem ép. Középtű a legszelebb és a végei felé folyamatosan kisebb az átmérője. Megégett (?). H: 33, átmérője: 2 mm. T: 0,55 gramm. **(1. tábla 3/5; 5. tábla 394/5)**

6. *Kard alsó részének töredékei* (4 db) megégték. Különböző mértékben deformáltak, olvadtak. **(1. tábla 3/6; 3. tábla)**

6/1. Rombusz átmetszetű, U-alakban meghajlított/meghajlott (?) pengetőredék. Az egyik él közelében kettős „vércsatorna”. **(3. tábla** a bal oldali, felső kép jobb oldalán) H: 62, szé: 32 mm. T: 60,53 gramm.

6/2. Rombusz átmetszetű pengetőredék. Az egyik él közelében kettős „vércsatorna”. **(3. tábla** a bal oldali, felülről a 2. kép jobb oldalán) H: 47, szé: 29 mm. T: 28,33 gramm.

6/3. Rombusz átmetszetű pengetőredék. Az egyik él közelében, a derékszögben letörő (így a **3. tábla** bal oldali, felülről a 3. kép bal oldalán nem látható) szakaszon „vércsatorna” 8 mm hosszú részlete van. H: 46, szé: 28 mm. T: 34,66 gramm.

6/4. Rombusz átmetszetű pengetőredék hegye, 2 x 2 „vércsatornával”. Nem égett meg. **(3. tábla** bal oldalán a legalsó kép) H: 22, szé: 22–17 mm. T: 9,79 gramm.

7. Vegyes, kis méretű bronztöredékek (5 db), amelyek 8-án és 9-én kerültek elő.

7/1. *Olvadék*. Méretei: 24 x 14 x 10 mm. T: 8,29 gramm. (1. tábla 3/7; 2. tábla 7/1)

7/2. Rombusz átmetszetű jellegtelen, talán *penge-töredék*(?). Színe és felülete is eltér a bizonyosan kardnak tekinthető töredékektől. H: 18, szé: 23 mm. T: 10,98 gramm.

7/3. *Kardpenge* (?) *töredéke*. Bizonytalanul sem illeszthető a többihez, csak egy rombusz alakú átmetszetrészlete alapján feltételezzük. Színe és felülete alapján a 7/2. darabbal hozható összefüggésbe. Méretei: 22 x 15 x 4 mm. T: 5,08 gramm.

7/4. *Olvadék*. Jellegtelen. Méretei: 10 x 10 x 8 mm. T: 1,66 gramm.

7/5. Lemeztöredék. *Edény* nyak-váll, *páncéllemez* vagy *pajzs* töredéke. Méretei: 20x13, falvastagsága: 1 mm. T: 1,04 gramm. A kisméretű ívszakasz alapján egy 60–300 mm vállátmérő közötti bögre/csésze vagy tál részlete. Netán egy mellpáncél vagy bőr mellpáncél kör alaprajzú bronz mellvédő lemezének, esetleg pajzsnek a töredéke. (2. tábla 7/5)

8. 4 db *karika*. *Lánc*(?). Átmérőjük a terepi fényképfelvételek alapján: max. 10 mm. Lappangnak a restaurátori raktárban. (1. tábla 4)

A jellegzetesebb edénytöredékek, a teljesség igénye nélkül a következők. Az 1. szám alatt leírt kis edény (*csésze/tálacska*) egyik legjobb párhuzama állapota, jellege és mérete alapján is a németbányai II/1. halomból közölt (Ilon 1984. 72, 7. számú melléklet, 7. ábra 1). A sárbogárdi 4. sír tálakja már nagyobb, de ugyanúgy a BD1 periódustól népszerű, azonos típusú (Jankovits – Váczi 2013. 37, Abb. 3. 7, Abb. 10). A *háromszögletes átmetszetű fűlet* a késő halomsíros – korai urnamezős időszak (BD – Ha A1) több edénytípusán is előszeretettel alkalmazták (Baierdorf: Lochner 1986. Taf. 5. 2–3; Balatonmagyaród: Horváth 1994. 13. kép 2; Čaka: Točik – Paulík 1960. Obr. 24. 2–3, Obr. 25. 2; Lébény: Németh – Takács 2003. Abb. 5. 16; Németbánya: Ilon 1996b VIII. tábla 2, 4, IX. tábla 10; Sárbogárd: Jankovits – Váczi 2013. 37, Abb. 4. 14). Ez méretei és súlya alapján egy nagyobb edényhez tartozhatott.

A tárgyak közül keltezésre a legalkalmasabb a késő halomsíros (BD) temetkezésekből [pl. Siegendorf (Kaus 1975. 48), Bakonyszűcs–Százhalom VIII. /Magassága: 300, 277 mm/, Farkasgyepű–Pöröserdő II. (Jankovits 1992a 6, 37, Abb. 3. 6, 28. 2), Kemeneshögyész (Ilon 2024. I. 32, 414, II. 6.2.9. kép 4)], de közeli kincsleletből [pl. Izsákfa

(Ilon 2024. II. 6.1.1.7. kép 5. és további példányok a közöletlen depóban), Pázmándfalu 2. (Szabó 2019. 64, 47. kép: 4 db), Csákkberény II./M: 215 mm/ (Váczi 2007. 130, 137, 6. kép 4), Nadap (Makkay 2006. 140, Pl. XI. 69)] is jól ismert lánghely alakú *lándzsahegy* (4. tábla 394/2). További, néhány régióbeli párhuzama közül a szinte azonos méretű nemesítési szórványt (M: 168 mm, T: 98 gramm) kell kiemelnünk. De mellőzhetetlen az Oltárc–Márki hegy (Zala m.) Ha A1 korú depójának példánya (M: 208 mm, T: 135 gramm) is. Tarbay Gábor a típus népszerűségét a BD – Ha B1 időintervallumra határozta meg, amelyeket a BD – Ha A1-ben használtak volna a leggyakrabban (Tarbay 2017. 74, 79, 85–89, Fig. 4.2, Fig. 27). Mozsolics Amália gyártásának kezdetét az ópályi kincshorizontra (B IVb) tette, amelyet az aranyosi és kurdi periódusban széles körben kedveltek. A típus idősebb, mienkkel megegyező darabjának jó párhuzamát Bükkaranyos II. kincséből ismerjük, amit Mozsolics az aranyosi (BD) horizontba sorolt (Mozsolics 1985. 21–24, 104–106). Egyértelmű, hogy ez egy interregionális tárgytypus, amely a hazai középső bronzkor végén kezdte kiszorítani az íjakat, mint távolsági fegyvert és a korai urnamezős korban is népszerű maradt. A mi darabunk a hosszú köpűje okán talán inkább hajítófegyver lehetett, és nem hosszú vagy rövidnyelű szűrőfegyver. Ugyanakkor vívásra is alkalmas volt (Clausing 2005. 59; Höckmann 1980. E275. E287; Lauermann – Mödinger 2021. 221; Maraszek 2015b 291; Tarbay et al. 2018. 269, Fig. 1; Pavišić 2010. 57, T.1.2). Ezt a formát Svend Hansen egyik legújabb munkájában az eredetire utalva Kárpát-medencei típusnak nevezi. Két legnyugatibb példányát a Rajna-Majna vidékéről közli. A Rajnában talált magassága 187 mm (Hansen 2023. 164–165, 167, Abb. 14). Nem célunk a típus lelőhelykataszterének elkészítése, csak megjegyezzük, két, általunk ismert legkeletibb előfordulását. Az egyik a Makarjovo-i (korábban: Makarja. Ma Ukrajna, Kárpátalja), a másik az erdélyi, Kolozs megyei Mociu-i (korábban: Mócs. Ma Románia). Mindkettő depót a BD periódusra keltezték, de az előbbit annak késői szakaszára (Kobal' 2015. 290, 296, Abb. 3. bal oldalon, felül, Abb. 5.2: Hossza 241 mm, nyéltokja rövid, 60 mm. Rezi 2015. 384, 1. térkép 1/35, 34. tábla 1). Boszniában Kučišta depójában (Ha A1) van egy példánya (M: 297 mm /hegye hiányzik/, T: 246,8 g - König 2004. 20–23, 204, Taf. 1. 9, Tab. 2–3. Boszniai kiegészített elterjedésüket lásd: Blečić-Kavur – Jašarević 2014. 41, 45, Sl. 2, Sl. 7).

A deformáció ellenére a felső-középső (?) szárnyalású, karcsú testű és keskeny pengéjű *szárnyas harci balta/fejsze* (5. tábla 394/4) közeli és legjobb párhuzama a balatonfüzfői 6. sírból ismert.

3. tábla: A sír kardja, elő és hátlapja (Fotó: Gera Á.)

Plate 3.: Front- and backside of the sword from the grave (Photo by Á. Gera)

4. tábla: A sír lándzsái (Fotó: Gera Á.)

Plate 4.: Spearheads from the grave (Photo by Á. Gera)

5. tábla: A sír harci fejszéje és nyíl/projektil hegye/”horog”/tetoválótű (Fotó: Gera Á.)

Plate 5.: Battle-axe and projectile point (or arrowhead, fish toggle, or tattoo needle) from the grave (Photo by Á. Gera)

Utóbbi arányai (M: 184 mm, T: 233 gramm), szárnyai és éle formája – hiányossága ellenére – szinte azonos (Ilon 2012. 143, Taf. 2. 1). Ilyenből 2 db van Pázmándfalu 1. kincsében (Szabó 2019. 64, 47. kép). Továbbá – a teljesség igénye nélkül – még megemlítjük Bakonyszűcs–Százhalom 1875-ben feltárt, a mienknél is kisebb harci fejszét (M: 132 mm - Jankovits 1992a 6, Abb. 3. 6). Méretben (M: 128 mm) és súlyban (150 gramm) is legközelebbi analógiája a Kőszeg–Kenyérhegyről származó szórvány (Ilon 2024. I. 322, II. 3.3.13. kép 6).

A kard töredékei csak általánosságban alkalmasak a keltezésre, hiszen csak az alsó harmadának 4 db-ja van meg (3. tábla). Fontos megjegyeznünk, hogy a balatonfüzfi 6. sír kardjának végén ugyanolyan „vércsatornák” láthatók (Ilon 2012. Taf. 2. 3), ahogy Pázmándfalu 3. kincse esetében szintén ezt tapasztaljuk (Szabó 2019. 48. kép). A kettős mély vonal azonban fiatalabb kardokon (pl. Celldömölk–Ság-hegy II. kincs egyik darabján) is megtalálható (Mozsolics 2000. 38, Taf. 17. 3). Ezek a párhuzamos élű kardok egyaránt besorolhatók Sprockhoff Ia, vagy IIa (azaz Naue II) típuscsoportokba (Foltiny 1980. E264, Abb. 52f, 53d-f). A kard felső részének hiányában a pontosabb típusmeghatározás azonban lehetetlen. A Naue II típusú kardok népszerűsége egyébként Közép-Európától észak felé, Skandináviáig, dél felé pedig az Égei-tengerig, sőt a Közel-Keletig elterjedt (Suchowska-Ducke 2020. 550–551, Fig. 3).

A nyílhegy, tetoválótű, „horog” vagy ár (5. tábla 394/5). Combcsontba fúródva a németországi Tollense-völgye csatateréről ismerünk egy ilyen, mindkét végén (!) hegyes példányt (Jantzen et al. 2011. Fig. 7/b). Nyílhegyként közölték a nagyon hasonló görri és ménfőcsanakai, de árként a váti darabokat (Ilon 2024. I. 318–319, 275, II. 6.1.4.11. kép 4, 6.2.1. kép 6–7). A szinte teljes formai azonosság ellenére a bizonytalanság érthető: nyilvánvalóan több funkcióra is alkalmasak e tárgyak. Nem árt, ha tudjuk, hogy a forma elég ősi. Pl. Wolfgang Torke alapvető tanulmánya óta szakmai körökben is köztudott, hogy a mindkét végén hegyes fa, csont- és fém tárgyak a halászatnál a húsdarabka vagy a kis hal csalikénti feltűzését szolgálták már a neolitikum óta (Torke 1993. Abb. 3–4). Ugyanakkor az összetett horog hegye lehetett egy az egyik végén nagyon hegyes, a másikon tompa hegy. Ezt a hegyet úgy erősítették akár a vékony fához, hogy azzal hegyesszöget zárjon be. Így egy horog keletkezett (Galili et al. 2013. Fig. 3/D). A rézkori Pietrele telljéről az 50–100 mm hosszú, csont projektilhegyek között megtaláljuk ezt a mindkét végén hegyes formát, ahol azonban szintén felvetik halászati célú használatát (Hansen 2015. 289, Fig. 39). Kreßbrunn–Hemigkofen kardos, fémedényes sírjából a mienkhez nagyon hasonló, egyik felén keskenyebb, árként meghatározott tárgyat közöltek, sajnos méret nélkül (Clausing 2005. 156, Taf. 5.

A/19). Dedinka (Szlovákia) Ha A1-korú házának egyik gödrében 4 db ilyen „tűt” találtak (Paulík 1992. 51, 65, Obr. 8, 11). A nagyon rövid és vékony „árak” egy részéről már Miske Kálmán azt feltételezte, hogy tetoválótűk lehettek (Miske 1907. 12, Taf. XXIX. 49, 79). Ez számunkra elfogadható, különösen, hogy Olga Kytlicova is erre voksolt. Ő a hostomice-i 2. kincsből (Ha B3) 5 db-ot talált (H: 46–55 mm – Kytlicova 2007. 263, Nr. 52/13–17, Taf. 148. 13–17). Ilyen, rombikus átmetszetű, mindkét végükön hegyes „tűk” sorozatgyártásának öntőformáját a velemi Szent Vidről közölték. Abban 25 mm hosszú és 6 mm átmérőjű darabokat öntöttek. Ebben a publikációban egy új hipotézis is felmerült: értékmérőkénti értelmezésük (Ilon 2018. 120, 1. ábra 1). Bianka Nessel Teleac (Románia) településéről (Ha A2 – Ha C2) a velemivel azonos, de épebben megőrződött öntőformájában 20–25 mm hosszú és 3–4,3 mm átmérőjű példányokat öntöttek. Ugyanő ebben a remek tanulmányában gyűjtötte össze a közép-európai ilyen korú öntőformákat és tárgyak egy részét Lengyelországtól Szlovákián és Ukrajnán át Horvátorszáig. Tetoválótűnek rövideje miatt Ő nem tartja alkalmasnak, ahogy nyílcsúcsnak sem (Nessel 2017. 249, 258–259, Fig. 2–3). Mi azonban e tárgy esetében nem tudunk egyértelműen voksolni, hogy ez nyílcsúcs/projektil hegy-e, önmagában „horog”, avagy annak része, netán tetoválótű, azaz a férfi identitást jelző „testápolás” eszköze a jól ismert csipesz és a szakállvágó borotva mellett. Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy több, a férfi léttel összefüggésbe hozható tevékenység tárgyi emlékeként is elképzelhető.

A sír kis karikái talán lánc elemei (1. tábla 4). Nemrégiben az is felvetődött, hogy a halászháló szegélyére a karikák nehezekeként felerősíthetők (Galili et al. 2013. 154, Fig. 9; Ilon 2024. I. 217). Ez a használat egybevág az előbb vizsgált tárgy „horogkénti” értelmezésével. Égett, bronzláncot Bucsú–Szabad-erdő, közöletlen urnamezős kori temetője 26. sírjából ismerünk. Itt a tállal letakart hamvak melletti kalcinátum kupacra helyezték (Ilon 2024. I. 446, 7.2.14. kép 6). Sorozatöntésre alkalmas öntőformájukat a régióból a sírral egykorú Németbánya–Felsőerdei dűlő III/4. halom késői halomsíros korú (BD) sírjában, felnőtt nő maradványai mellett találták (karikák átmérője: 20 mm – Ilon 1989. 18, 25, 2. ábra, 4. ábra 4, 6. ábra 6; Ilon 2014. 108). Ma már egyre inkább úgy véljük, hogy a fémműves tevékenységben a munkamegosztás révén a nők és gyerekek is részt vehettek (Sperling 2019. 48. lábjegyzet, Tab. 2; Ilon 2024. I. 276). Ezért kerülhetett a sírjába jelzésként az öntőforma. A velemi Szent Vid magaslati településén a J-12 szelvényből szórvány, talán késő bronzkori (átmérője 31 mm – Ilon (2018) 120, 2. ábra 1) és a késői urnamezős kori (Ha B2) Gőr–Kápolnadomb rituális településén szintén előfordult (átmérője: 12, 15 mm

– Ilon 1996a 177, Taf. 3. 12–13; Ilon 2024. I. 117, 311). Kelet-Magyarországon két kurdi korú depóból (Tibolddaróc, Kemecse) ismerünk mellédíszeket, amelyek amulettjei láncok végén lógnak. A karikák átmérője ott kicsit nagyobb a mi példányainknál (Mozsolics 1985. 202, 133, Taf. 147. 1–2, Taf. 190. 1). Távolabb Altendorf (Oberfrank) kőkamrás, hamvasztásos, feldúlt, valószínűleg kettős sírjában 8 db kisebb és 6 db nagyobb (méretüket nem adta meg a szerző) példányt közöltek fa nyíltegez maradványai fém elemeivel és nyílcsúcsok, valamint kés és bronz ékszerek kíséretében (Clausing 2005. 175, Taf. 67.A/4–17).

A bronz *lemeztöredék* metszetének formája és vastagsága (1 mm) alapján edény nyak-váll része, de lemezpáncél vagy pajzs umbójának apró részlete is lehet (**2. tábla 7/5**). Sajnos a nagyjából korabeli lemeztárgyak többségének falvastagságát nem ismerjük. Patay Pál ugyanis ezt az adatot egyetlen edény (pl. kurdi típusú vödör – Patay 1990. 7, 34–40) esetében sem közli. Makkay János a nadapi kincs edényeinél és lemezpáncéljainál ugyanígy járt el (Makkay 2006. 139, 144). Ezzel szemben tudjuk, hogy Farkasgyepű–Pöröserdő II. páncéllemezeinek vastagsága 1–2 mm, Várvölgy–Szebike-tető kincsében a lábszárvédő lemezek keresztmetszete 0,7–1 mm (Jankovits 1992a 37, Abb. 30; Müller 2019. 342, Abb. 10. 1a-b, 2c). A Dunából, Pilismarót közelében kiemelt mellpáncél lemezevastagsága 0,7–1,3 mm (Petres – Jankovits 2014. 57, Abb. 2–3). Čaka páncéllemezeinek vastagsága pedig 1–2,5 mm (Točík – Paulík 1960. 75). A legközelebbi kerek, könnyű (fa és bőr alapon fémveretek) pajzs rekonstrukcióját (BD/Ha A1 – Ha A1) a szlovákiai Zvolen (korábban: Zólyom) határából közltek. Ugyanakkor a teljes bőrfelületet borító lemezes, ún. plzeni típusú Csehországtól Dániáig három példányban fordul elő, ahol a lemez vastagsága 1–1,3 mm. Ez a védőfegyver az egész kontinensen Írországtól Spanyolországon és Mükénén át Egyiptomig népszerű (Paulík 1965. Obr. 2; Zachar 2015. 191, Abb. 7; Uckelmann 2014. különösen 186, Fig. 11.1; A készítésechnikához lásd: Ilon 2024. I. 332–333).

A temetkezés rítusa

A sír a humuszos első napján, a temető szélén került elő (**1. kép**). Az idézett naplóbejegyzés alapján a sírgödört csak az előkerüléskor lehetett megfigyelni. Ez a talaj kiszáradásával párhuzamosan, néhány óra alatt eltűnt, ezért ilyet nem rögzítettünk a rajzon. A halott nagyon apró csonttöredékeit a bronzmaradványok között találtuk meg. A bronzok rendje: a lándzsa hegytöredéke az ép lándzsa alatt volt. A lándzsától nyugatra tetoválótű/nyílhegy. Közte és a lándzsa között a kard részei, alattuk pedig egy szárnyas balta voltak. A legnyugatibb részről egy amorf bronzolvadékot emeltek ki. Az ép lándzsa hegye majdnem pontosan dél felé, míg a

töredéké és a balta éle éppen ellenkezőleg mutatott. A lánccsémek a lándzsák alatt voltak (**2. tábla**). A kalcinátumoktól északkeletre 10–12 cm-re volt az edénytöredékek foltja. Ezek között és körül viszont nem találtunk hamvakat, ugyanis azokat – ha voltak itt – megsemmisítette („felzabálta”) az agyag. Ez a nyugat-dunántúli régió ilyen talajjal rendelkező helyein jellemző, s még egy temetőn belül is igen eltérő tömegű kalcinátum maradhatott meg. Pl. Szombathely–Zanat esetében 4–1520 gramm (Ilon et al. 2011. Fig. 86), a farádi temető korábban feltárt sírjaiból 0,5 és 460 gramm égett emberi csontmaradvány került antropológus kezébe (Czigány 2024. 7.2.E2.1. táblázat). Persze eleve kérdéses, hogy mennyit gyűjtöttek be az égetést követően a máglyáról, amikor Európa bronzkorából állítólag a néhány grammtól 2–3000 grammig terjed a mennyiség (Fülöp 2018. 299–301, Fig. 11, 14.1). Modern krematóriumi megfigyelések szerint egy kb. 70 kg-os nő esetében 1500–1700, férfinál 1800–2000 gramm kalcinátum lesz a testből (Wilschke-Schrotta – Renhart 2021. 265). A farádi sír esetében edényeken kívül elhelyezett, elszórt hamvakra gondolunk. A pontosabb megfigyelést megnehezítették a feltárás abnormális körülményei. Jelesül a vizenyős talaj és a munkagép súlya, valamint mozgásának következményei, azaz a sár s ezzel a sír egy részének feltapadása a kerekekre. Ráadásul ez a temető szélén jelentkezett, a humuszos megkezdésének első munkanapján, az első temetkezésként, amikor e sorok egyik szerzője, azaz az ásatásvezető még nem rendelkezett semmilyen tapasztalattal a konkrét hely talajviszonyairól.

Néhány fegyveres sír a régiókból és a szomszédos területek hasonló korú temetőiből

Kard, (két) lándzsa, (két) szárnyas balta/fejsze, páncél, kés és borotva a délnyugat-szlovákiai Čaka (korábban: Cseke) halomsírja II. hamvasztott vezetői sírjában. A kard hiányos és törött, a lándzsák hosszú köpűvel rendelkeznek, a fejszék éle keskeny. Minden tárgy többé-kevésbé megégett (Točík – Paulík 1960. 70–81, Obr. 14. 1–2, 4–6, Tab. VIII. 1–5).

A burgenlandi *Pötsching* (korábban: Pecsényéd) környékén, 1892-ben szőlőültetés közben előkerült korai urnamezős kori sírban, egy hatalmas kő alatt kard töredékei, lándzsa, tör és kés voltak egy edény mellett. Utóbbi elkallódott, hamváról nem tudunk (Kőszegi 1963. 25, Taf. XIX. 8–12; Kemenczei 1991. 28, 87. Nr. 514). A másik esetet *Siegenderf* (korábban: Cinfalva) földhalmának kőládás, hamvasztott temetkezéséből ismerjük. Ebben markolatnyújtványos kard töredékei, lándzsa, kés, borotva és tű voltak (Kaus (1975). *Zalakomár*–Alsó-csalit 135 síros temetőjének (keltezése: BD/Ha A1 – Ha A2) 187. objektumában, azaz a temető szélén elkülönített 81. szórt hamvas sírban

egy 30–40 éves elhunyt nő (?) maradványait határozták meg. Ez helyes is lehet, hiszen közismert, hogy különleges helyzetben ideiglenesen vagy véglegesen nők is betölthettek férfi szerepet (Wittenborn 2014. 56). Mindegyik sír bronztárgya megégett, deformálódott, máglyamaradványok tapadtak rájuk. A kard egy részét és a lándzsát a csontokra helyezték, de a kard hegye és más bronz töredékek a sírgödörben elszórtan voltak. A kard hiányos és törött, a lándzsa köpűje hiányos volt, a tör pengéje hiányzott (Kreiter 2007. 324; Tóth 2010. 158–159, 1. táblázat; Száraz 2020. 259–326, 165. ábra, 236. tábla). A nyugati urnamezős körből ugyanilyen kombinációt, azaz kard és lándzsa együttesét például az alábbi korai lelőhelyekről ismerjük: *Behringersdorf* 12. sír hármastemetkezése Rigsee karddal (Ha A1) a többi temetkezéstől elkülönülve, *Prien a. Chiemsee* (Ha A) (Clausing 2005. 110, 155, Taf. 2. 1–2; 156, Taf. 5.B).

A csak karddal rendelkezők közül a dunai urnamezős körből talán az egyik legkorábbi *Baierdorf* temetője 2. sírjában a Reutlingen típusú (Lochner 1986. 266–267, Taf. 4.1). Ugyanitt még a 6. és a 7. temetkezésben is volt kard. Az előbbi tömör markolatos, markolatkorongos Riegsee, az utóbbi nyél-tüskés Terontola típusú (Lochner 1986. 257, Taf. 9.1; A Riegsee példányok új gyűjtését Alsó-Ausztria területéről lásd: Lauermann – Mödinger 2021. 218). A 6., a koponya és hosszúcsont maradványok alapján valószínűleg férfi sírja (BD vége/Ha A1 átmenete, Baierdorf – Lednice fázis – Lochner 1986. 265–270, 279, Taf. 8. 1). Kard származik *Galambok*–Hársas-erdő 412. szórt hamvas sírjából (Ha A1). Markolata és pengetöredékei megégték. Az indiff. nemű, 8–10 éves eltemetett a 17 síros temető szélén volt (Száraz 2008. 69–70, 1. kép, 8. kép 1a–c; Tóth 2009. 429; Száraz 2020. 424; Ilon 2024. I. 334, 7.2.2. táblázat). Ez utóbbi antropológiai adat – amennyiben helyes – ellentmond David R. Fontijn elterjedten elfogadott hipotézisének (Fontijn 2002. 230, Fig. 11.3.), ugyanakkor egy társadalmi helyzet leendő várományosára utalhat.

Lándzsa, kés, borotva és tű kombinációja. A Ha B1-re datált 127. számú temetkezést *Sopron*–Krautacker 154 síros temetőjéből közltek. A hamvak egy nagy edény töredékei között voltak, ahogy a textilbe csomagolt borotva, kés és tű is. A lándzsát a sír déli részén, külön találták, a hegyével dél felé elhelyezve. A bronzok állapota és a textilmaradványok megléte kizárja, hogy a máglyán lehettek volna. Nem közltek embertani adatot. A kard nélküli, csak lándzsás sírokat a publikáció szerzői Morvaországtól Ausztrián át Szlovéniáig idézték. A 127. sír leletkombinációja ebben az időszakban egyedülálló (Jerem–Metzner–Nebelsick 2002. 314, 317, Abb. 1–6).

Az eltemetett társadalmi helyzete

Több, a farádi 394. sírral szinte azonos vagy nagyon hasonló esetet ismerünk a Bakony hegységből. Az alábbiakkal kibővíthetők az előbb említett régiós példák. Bakonyszücsön a Rómer Flóris és Mihály István által 1875-ben feltárt VIII. halomban kard, két lándzsa, szárnyas balta és tör kombinációját, a X. halomban kardot és lándzsát találtak (Jankovits 1992a 6, 10, Abb. 3. 1–6, 4. 3–4; Ilon 2014. Tab. 5; Ilon 2015b 145–146, 2. kép). Pénzesgyőr halomsírjából kardot és lándzsát emelt ki edénytöredékek és hamvak kíséretében Laczkó Dezső (Jankovits 1992a 54; Ilon 2014. 5. Tabelle; Ilon 2015b 158). A bakonyjákói VI. halomban – a Mithay Sándor által helyesen megfigyelt négy sír-részlet – véleményünk szerint valójában egy kettőstemetkezés volt. Egy karddal, lándzsával és arany hajkarika spirállal ellátott férfi(?) és egy felékszerezett nő(?) maradványait több ponton helyezték el. (Jankovits 1992b 318–320, Abb. 62. A kalcinátumok nincsenek meg, így antropológiai feldolgozás sem történhetett.) A balatonfüzűi 6. sírban (BD/Ha A átmenete) nincs lándzsa az íjász mellett, de volt egy madárfejes reprezentatív, egyedi kése (Ilon 2012; Ilon 2024. II. 6.2.6. kép). Térben és időben is jelzésértékűnek szánjuk a horvátországi Velika Gorica (Ha B1, Kr.e. 10. század) 1/1911. kettős temetkezését. Ebben kard és lándzsa, tokos balta/fejsze, kés, borotva és ékszerek voltak, ahol a fegyverek behelyezése a korszakban már ritkaságnak számítanak (Dizdar 2013. 102; Karavanić 2013. 130, Fig. 11). A szárnyas balta/fejsze természetesen nem csak a páncél beszakítására és ölésre alkalmas, de a favágásra, hasogatásra, a talajlazításra, az oszlophely és alapárok ásására, azaz a táj átalakításának, termővé tételének alapeszköze (Maraszek 2015a 287–288; Eöry 1999. 442–443; Ilon 2024. I. 232).

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a farádi 394. számú temetkezés egy kardos, lándzsás, harci fejzés (de talán az íjászathoz is értő, netán tetovált, vagy a halászat relikviáit is őrző) gyalogos, minden bizonnyal a helyi társadalom elitjéhez sorolható, de nem feltétlenül főnök (Bunnefeld 2014. 141), *12 – x éves, valószínűleg férfi emléket őrizte meg.* A meglehetősen kisméretű lemeztöredék miatt bizonytalan, hogy védőfegyverzettel rendelkezett, avagy fémfedényt kapott-e a túlvilágra? Az utóbbi sem zárható ki, hiszen a zanati 9/18. (Ilon et al. 2011. Fig. 40. 6, Fig. 41. 8, Fig. 83. 1), de több közép-európai sírban (pl. Hart a. d. Alz, Gundelsheim – Clausing 2005. Taf. 14. 12, 14, 17, Taf. 34. 3) is előfordult. A fegyverzet ilyen összeállítása, kiegészülve a test védőfegyverzetével a B C2/D1 időszakban (Kr.e. 1400–1350) tűnik fel (Ilon 2024. I. 49; Lauermann – Mödinger 2021. 221). Ezzel azonos időre keltezték a halomba, kőkamrába temetett Hagenau-i kettős sírt, amely a nyugati urnamezős körre kiterjedő gyűjtésből származik.

Ebben fejsze volt az íjat, kardot, rövid kardot, tört, pajzsot, borotvát és nyársat (?) valamint részben arany ékszereket birtoklók mellett. A férfi státusát főnként értelmezték. E területről a BD – Ha A1 periódusból még három harci fejszés sír ismeretes. Ebben a fegyverzet-kombinációban a fejszét még a középső bronzkori felszerelés maradványának tekinthetjük (Clausing 2005. 7, 18–19, 77, 79, 84, 105, 128, 158, Taf. 12–13.A). Az északi sziklarajzokon is ritka egy harcosnál e három fegyver (kard, fejsze, lándzsa) együttes ábrázolása (Tanum, Bohuslän, Svédország – Ling et al. 2018. 154, Fig.8.5).

Farádon a temető szélén feltárt egyén lehetett talán a sírkertet megnyitó egyik „ős”, az „alapító hős”, azaz a legkorábbi eltemetettek egyike. Nem feltétlenül kell vezetőnek gondolnunk (Clausing 2005. 130), csak az elithez tartozó katonáskodónak Christian Jeunesse megközelítése szerintő egy G2 kategóriájú kardforgató lehetett. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az Alpok keleti előterében és a mi nyugat-dunántúli régióinkban mi jelenleg nem látjuk a háromfázisú szekvenciát (azaz a G2 – G1 – G2-t, ahol a G1 a „fejedelmi” temetkezéseket jelenti – Jeunesse 2017. 176). Eltemetésének szokása azonban a nyugati régióhoz hasonlóan (Clausing 2005. 129–130) nem tér el a sírkertben mások által gyakorolt általánostól. Erre azonban biztosabban csak a temető feldolgozását követően, valamint számos radiokarbon kormeghatározás alapján válaszolhatunk. Ugyanakkor az már jó ideje nem kérdőjelezhető meg, hogy a Németbánya–Felsőerdei-dűlőben feltárt tell települést a természettudományos koradatokkal megerősített leletanyag tükrében a BC2/D – Ha A1 időszakban lakták (Ilon 2014. 139–140; Ilon 2024. I. 369). Mi most úgy véljük, hogy a település létezésének első évszázadában nyitották a farádi temetőt, mégpedig ezek között az egyik első lehetett az itt bemutatott sír.

Összefoglalás

A farádi 394. sírban, szórt hamvaival nyugvó lehetett talán a temetőt megnyitó egyik „ős”, az „alapító hős”, azaz a legkorábbi temetkezések egyike. Erre a temetőben elfoglalt helye is utal(hat). A kardos, harci fejszés, lándzsás, esetleg íjas (bronz nyíl/projektíl hegy?) vagy piperével ellátott (tetoválótű?), netán a horgászatot is kedvelő (csalipecek/összetett „horog” és hálósúly /?/ karikák), páncélos/fémedényes „férfi” (?) temetkezését a BD2, esetleg a HaA1 periódus legelejére keltezzük. Kardját összetörték, baltáját megtekerték, egyik lándzsáját eltörték, s ezek szinte minden darabja a test mellé, hosszabb vagy rövidebb időre a máglyára került. A halott eltemetése nagyjából egy időben történt a balatonfűzfői 6. sír elhunytjával, akit hasonló fegyverzetű láttak el. Fel kell figyelni arra, hogy a temetkezés ugyanúgy a temető szélén volt, ahogy a Zala megyei Galambok

és Zalakomár karddal rendelkező „harcosainak” sírja. A kard az északi bronzkor 5169 temetkezése alapján a férfi identitás nyilvánvaló megjelenése (Felding 2025. 261, Fig. 5.), ezért is tartjuk elfogadhatónak a fentebb említett sírok férfiakhoz kötését, avagy férfi státusú nő jelzését. Ezek a közösségekben elismert helyzetű, (G2 típusú) hős harcosok az urnamezős kor évszázadai alatt hétköznapi katonákká, az uralkodó főnök szolgálóivá váltak (Horn – Kristiansen 2018. 10). Ezáltal a hős státusa, ebben az esetben kivételes tárgyelegyüttése ellenére a közösségekben jócskán devalválódott, más minőségbe került. Ezért nem találunk a temető későbbi sírjaiban már egyetlen fegyverest sem. Nem tudjuk megválaszolni azonban azt a kérdést sem, hogy a 394. sír eltemetettje a közösség vezető státusú alapítóinak egyike vagy csak egy fegyveres csoport tagja volt-e (Harding 2011. 196; Harding 2015)? Azt sem tudjuk, hogy az áldozat isteni, azaz a kard és a lándzsa hiányzó részei hová kerülhettek (Nebelsick 2000. 169–170). Az is magyarázatot igényel, hogy e helyzettel ellentétben a balatonfűzfői 6. sírba ép fegyvereket helyeztek (Ilon 2012).

A Ha A1 időszakig, majd a Ha B1 periódustól csak szórványosan találunk az alsó-ausztriai urnamezős kör sírjaiban fegyvermellékleteket (Lochner 2021. 234, 247, Tab. 09_01–02). A mi nyugat-dunántúli régiós adataink ezt megerősítik. Ugyanakkor a most vizsgált farádi sír fegyverei (kard, lándzsa, fejsze) tömegesen vannak jelen a kurdi – hajdúböszörményi kincsekben, s ez a tendencia az Al-Dunától északra (Erdélyben) is jellemző (Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015. Fig. 6; Soroceanu 2011. 241–242). Ez hasonló jelenség, mint amit Hollandia különböző területein megfigyeltek. Nyugaton és északon sírokból, míg délen vizes környezetben deponált kincsekből emelték ki a kardokat. Vagyis vizes közegbe temették volna el a harcosokat, illetve ennek áldozati emlékei a kardok? Netán csak arról van szó, hogy a fiatal és az idős férfi sem kap már fegyvereket temetkezési mellékletként? Lehetséges, hogy a fémek a közösség és nem az egyén tulajdonában voltak, s így csak kivételes esetben kerülhettek sírba (Târlea 2020. 574), vagy csak a szolidaritás közösségi eszméje (depó) áll szemben a versengő erőszakkal (sír) (Fontijn 2002. 229–231, Fig. 11.3)? Az mindenesetre tény, hogy az északi bronzkorban a korai időszak közel 2400 sírba helyezett kardja állítható szembe a késő bronzkor 429 temetkezésébe helyezett, még az 50 db-ot sem elérő ilyen sírmellékletével (Felding 2025. 256, Fig. 3–4). A Nyugat-Dunántúlon a kincsleletek 21%-a (pl. Ménfőcsanak, Pázmándfalu, Pötréte), a szórvány fegyverek 15%-a (pl. Balaton, Kerkáskápolna, Koroncó) származik vizes környezetből (Ilon 2024. I. 7.3.1. táblázat C, 7.3.2. táblázat). A főnöki hatalom és a lakosság koncentrációja a magaslati települési központokban természetesen a katonáskodók koncentrációját is eredményezte (Kristiansen 2018).

41–42). Nem véletlen tehát a depóknak – és mind-egyik helyen arany is volt – a régiókban (Vár-völgy, Velem, Ság-hegy, Somló) történő sűrűsödése (Ilon 2024. I. 7.3.1. táblázat C, II. 6.1.4.4. kép; Tarbay et al. 2024; Soós et al. 2025). Ugyanakkor azt gyanítjuk, hogy pl. Pázmándfalu kincsleletei egy síkvidéki központ közelségét sugallják. A fenti kérdéscsokor vizsgálatánál nem mellékes szempont az sem, hogy az utóbbi másfél évszázadban a víz-rendezési munkák kapcsán mennyi tárgyról szerzett tudomást a tudomány, illetve ismerjük-e lelőköri körülményeiket, továbbá szisztematikus összeírásuk megtörtént-e? Ilyen szempontból a valódi közösségi régészeti, fémkeresős kutatás fontos eredményeket hozhat(na). Szerintünk itt még nem kevés a tennivaló. Arra az elemi tényre is fel kell hívnunk azonban a figyelmet, hogy amíg a régiós temetkezések antropológiai meghatározása visszamenőlegesen nem történik meg, illetve nem válik napi gyakorlattá, addig az emberrel és annak státusával kapcsolatos korrekt válaszokat nélkülöznünk kell.

A fegyveres sírok és a kardok korai urnamezős időszak utáni régiókbeli csökkenésének, szinte teljes eltűnésének (ugyanakkor tömeges jelenlétük a depóknak) egy további alternatívájára magyarázat a kardok európai elterjedése (Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015. Fig. 5). Ismereteink ezek gyártásáról a Tisza-vidék – Délkelet-Szlovákia – Észak-Erdély műhelykörzeteiben és a mi régióink központjaiban (Kemenczei 1988. 64–65; Vár-völgy: Ilon 2024. II. 6.1.4.E1. 2. kép 6; Velem: Kemenczei 1988. Taf. 46. 407), valamint vizsgálatokkal igazolt utángyártásokról (pl. Észak-Itáliában – Jung – Mehofer 2013) csak igen kis adalék az északi és déli irányú kapcsolatok és talán a hosszabb vagy rövidebb ideig jellemző mobilitás (vándorlás, rabló hadjáratok – Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015. 385; Kristiansen 2018. 41–42; Matić – Franković 2020; Harding 2024. 141–143) kérdésköréhez. Különösen addig, amíg nem rendelkezünk a mainál jóval több biztos abszolút kronológiai dátummal.

Jelenleg még megválaszolatlan az a kérdés, hogy a Bakonyból ismert késő bronzkori halomsírmegőrzők és települések élettartama, amelyeket Kőszegi Frigyes nyomán mi egy átmeneti időszaknak (Kőszegi urnamezős kor I-II., másként: késő halomsíros – korai urnamezős kor - Kőszegi 1960. 157, 178–180; Kőszegi 1988. 59–80; Ilon 2024. I. 51) tartunk, hogyan viszonyul a síkvidéki temetők és települések korához. Úgy gondoljuk, hogy a Bakonyban élőkkel egy időben léteztek a kisalföldiek is. Sőt, Délnyugat-Szlovákiában a vor-Čaka és a Čaka kultúra (B C/D – Ha A1), Kelet-Ausztria, régióinkkal szomszédos területein a késői Halomsíros (Pitten temetője fiatal B C2/D1 fázisa) kultúra, valamint a korai Urnamezős kultúra Čaka és Baierdorf csoportja (Lochner 1986. 279; Lochner 2021. 234–236, Abb. 09_04; Furmánek – Veliačik

– Vladár 1999. 70–72, 79–81, Abb. 27). Így nincs semmi meglepő abban, hogy Farádon a most közölt korai temetkezés előkerült. „Csupán” az a jól látható különbség, hogy a Bakonyban a hasonló fegyverzetű és szintén elhamvasztott egyéneket földhalmokban és ritkán kőkonstrukciókkal (kőgyűrű, kőlapos sír) helyezték örök nyugalomra (Ilon 2014. Taf. 17. 1–2; Ilon 2024. I. 422–423). Ugyanakkor nem könnyíti meg a helyzet elemzését (Wittenborn 2014. 58, Tab. 8; Ilon 2014. Tab. 3a-c) az, ha nem tudjuk hitelesen megválaszolni az alábbi kérdést: vajon a balatonfüzfői fegyveres földhalmát – ha létezett egyáltalán – 20. század elejei útépités vagy még korábbi földművelés tüntette-e el? Esetleg megtörténhetett ez itt, Farádon is, ahol az évezredek agrártevékenység áldozata lett?

Köszönetnyilvánítás

A feltáráson részt vevő régész kollégáknak, Pál Róbertnek és Ujvári Ferencnek elsőként mondunk köszönetet. Szórádi Sándorné Lilla restauratori tevékenységéért, valamint Dankó Judit és Szászvári Linda terepen készített fényképfelvételeiért, továbbá Gera Ágnesnek a műtárgyfotók elkészítéséért mondunk köszönetet. A képtáblák összeállítását Ambrus Edit (Nagykanizsa) végezte el. Hálásak vagyunk dr. Tóth Gábor PhD humánbiológusnak (ELTE Savaria Egyetemi Központ, Biológia tanszék, Szombathely) gyors és áldozatkész segítségéért, továbbá Sebők Katalinnak angol nyelvű fordításáért.

Irodalom

- BLEČIĆ-KAVUR, M., JAŠAREVIĆ, A. (2014): Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali. *Godišnjak Sarajevo*, **43** 35–49.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-43.36
- BUNNEFELD, J.-H. (2014): Der Häuptling und sein Schwert? – Anmerkungen zur sozialen Stellung des Schwertträgers in der älteren nordischen Bronzezeit. In: LINK, T. & PETER-RÖCHER, H. (Hrsg.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung vom 14.–16. März 2013 an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 259* Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 133–143.
- CLAUSING, Ch. (2005): Untersuchungen zu den urnenfelderzeitlichen Gräbern mit Waffen beigaben vom Alpenkamm bis zur Südzone des Nordischen Kreises. *BAR Int. Series* **1375** Oxford.
- CZIGÁNY, D. (2024): Összefoglaló jelentés Farád–Dámföld megelőző feltárásról (Report on a preventive excavation at Farád–Dámföld). In: Ilon 2024. I. 463–466, II. 7.2.E2.1–10. kép.

- DIZDAR LOŽNJAK, D. (2013): Cremation burials in Northern Croatia 1300–750 BC. In: LOCHNER, M. & RUPPENSTEIN, F. (Hrsg.), *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.* Mitteilender Prähistorischen Kommission 77. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 99–117.
- EÖRY, B. (1999): A tokosbalta, mint sokrétű munkaeszköz (Das Tüllenbeil als vielseitiges Arbeitsgerät). *Savaria, Pars Archaeologica* **24/3** 437–446.
- FELDING, L. (2025). Gender as material expression in the Early and Late Bronze Age compared. In: NØRGAARD, H.W. & REITER, S.S. (Eds.), *Essays in Bronze Age Archaeology in Honour of Dr. Phil h.c. Helle Vandkilde on her 70th birthday.* Archaeopress Archaeology, Oxford, 253–266.
- FOLTINY, St. (1980): Schwert, Dolch und Messer. In: BUCHHOLZ, H-G.: *Archaeologica Homerica. Die Denkmaler und das frühgriechische Epos.* Bd I. Kapitel E, *Kriegswesen* 2. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, E231–E274.
- FONTIJN, D. (2002): *Sacrificial Landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural places' in the Bronze Age of the southern Netherlands c. 2300 – 600 B.C.* Praehistorica Leidensia **33/34** Sidestone Press, Leiden.
- FURMÁNEK, V., VELIAČIK, L. & VLADÁR, J. (1999): *Die Bronzezeit im Slowakischen Raum.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, **15** Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden / Westf.
- FÜLÖP, K. (2018): Why is it so rare and random to find pyresites? Two cremation experiments to understand the characteristics of pyresites and their investigational possibilities. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae.* Ser. 3. No. **6** 287–311.
- GALILI, E., ZEMER, A. & ROSEN, B. (2013): Ancient Fishing Gear and Associated Artifacts from Underwater Explorations in Israel - A Comparative Study. *Archaeofauna* **22** 145–166.
- HANSEN, S. (2015): Pietrele – A Lakeside Settlement, 5200–4250 BC. In: HANSEN, S., RACZKY, P., ANDERS A. & REINGRUBER, A. (Eds.), *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennium BC.* International Workshop Budapest 2012. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 273–293.
- HANSEN, S. (2023): Bronze- und urnenfelderzeitliche Lanzenspitzen aus dem Rhein-Main-Gebiet. Aspekte prähistorischer Konfliktforschung. Bronze- und urnenfelderzeitliche Lanzenspitzen aus dem Rhein-Main-Gebiet. In: PANKAU, C., BAITINGER, H. & STOBBE, A. (Hrsg.), *Ein Schwabe in der Welt. Festschrift für Rüdiger Krause zu seinem 65. Geburtstag.* Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 151–174.
- HARDING, A. (2011): Prestige Swords of the Bronze Age. In: VIANELLO, A. (Ed.), *Exotica in the Prehistoric Mediterranean*, Oxbow Books, 194–198.
- HARDING, A. (2015): Kriegergefolgschaften der Bronzezeit. In: MELLER, H. & SCHEFZIK, M. (Hrsg.): *Krieg – eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale)* 6. november 2015. bis 22. mai. 2016. Halle (Saale), 253–256.
- HARDING, A. (2024): Violence and disease as explanatory factors in European later prehistory. In: KOBYLINSKI, Z., METZNER-NEBELSICK, C., PARE, Ch., TESSMANN, B. & ZDEB, K. (Eds.), *Archaeology without borders. Papers in honour of Louis Daniel Nebelsick.* Archaeologica Hereditas **23** Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie oraz Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Warszawie, 2024, Warszawa, 139–146.
- HORN, Ch. & KRISTIANSEN, K. (2018): Introducing Bronze Age Warfare. In: HORN, Ch. & KRISTIANSEN, K. (Eds.), *Warfare in Bronze Age Society.* Cambridge University Press, Cambridge, 1–15.
- HORVÁTH, L. (1994): Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien). *Zalai Múzeum* **5** 219–235.
- HÖCKMANN, O. (1980): Lanze und Speer. In: BUCHHOLZ, H-G.: *Archaeologica Homerica. Die Denkmaler und das frühgriechische Epos.* Bd I. Kapitel E, *Kriegswesen* 2. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, E275–E319.
- ILON, G. (1984): Egy fibulatípus újabb előfordulása Északnyugat-Dunántúlon (Das neuere Auftreten eines Fibeltyps im Nordwesten Transdanubiens). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* **17** 65–79.
- ILON, G. (1989): Adatok az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorának bronzművességéhez (Angaben über das Bronzehandwerk aus der Spätbronzezeit nordwestlich jenseits der Donau). *Pápai Múzeumi Értesítő* **2** 15–32.
- ILON, G. (1996a): Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelderkultur – Górház (Kom. Vas, Ungarn). In: JEREM, E. & LIPPERT, A. (Hrsg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen*

Symphosiums, Sopron, 1994. Archaeolingua, Budapest, 171–186.

ILON, G. (1996b): A késő halomsíros-kora urnamezős kultúra temetője és tell települése Nemetbánya határában (Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber – Frühurnenfelder kultur in der Gemarkung Nemetbánya). *Pápai Múzeumi Értesítő* **6** 89–208.

ILON, G. (2012): Eine weitere Bestattung der frühurnenfelderzeitlichen Elite das Grab Nr. 6 aus Balatonfüzfő (Ungarn, Komitat Veszprém). In: KUJOVSKÝ, R. & MITÁŠ, V. (Hrsg.), *Václav Furmáněk a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*, Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes **XIII** Archeologický ústav SAV, Nitra, 137–150.

ILON, G. (2014): Der Anfang der Urnenfelder zeit (BzD) im Bakonygebirge (Ungarn). Das Gräberfeld und die mehrschichtige Siedlung der Spät-Hügelgräberzeit und der Früh-Urnenfelderzeit in der Gemarkung von Nemetbánya. In: DIZDAR, L. D. & DIZDAR, M. (Eds.), *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the International Conference in Osijek, Oct. 20-22. 2011*, Institut za arheologiju, Zbornik Instituta za Archaeologiju **1** Zagreb, 101–177.

ILON, G. (2015a): Zeitstellung der Urnenfelderkultur (≈1350/1300–750/700 BC) in West-Transdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbondaten. In: REZI B., NÉMETH R. & BERECKI S. (Eds.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*. Bibliotheca Mvsei Marisiensis Ser. Archaeologica **VIII** Editura Mega, Târgu Mureș, 223–296.

ILON, G. (2015b): Kik és mikor temetkeztek a Bakony halomsírjaiba? Magángyűjtők és régészek Rómer Flóris nyomában (Who and When Were Buried in the tumuli of Bakony? Private collectors and archaeologists on Rómer's trail). *Arrabona* **51/1** 145–178.

ILON, G. (2018): Újabb velemi urnamezős kori öntőformák. A Szent Vid-i és a góri fémműves központ jelentősége az urnamezős kori Kárpát-medencében (Further moulds of the Urnfield period found in Velem. The importance of metalworking at Szent Vid and Gőr). *Savaria, a Vas megyei múzeumok értesítője* **40** 115–135.

ILON, G. (2024): *Asszonyok – Férfiak – Kapcsolatok. Régészeti tanulmányok a késő bronzkori (Kr.e. 1650/1600 – Kr.e. 800/750) Nyugat-Dunántúl történelméhez I-II. Women – Men – Connections. Archaeological studies on the Late Bronze Age (1650/1600 BC – 800/750 BC) of Western*

Transdanubia, Opitz Archaeologica **28/1-2** Martin Opitz, Budapest.

ILON, G., SÜMEGI, P., TÓTH, G., NÁFRÁDI, K., PERSAITS, G., PÁLL, D.G., TÖRŐCSIK, T., NYERGES, É., MIHÁLY, J., SÁNDORNÉ KOVÁCS J., RADICS, A., & UDVARDI, B. (2011): *Szombathely–Zanat késő urnamezős korú temetője és a lelőhely más ős- és középkori emlékei. Természettudományos vizsgálatokkal kiegészített anyagközlés. / The Late Urnfield period cemetery from Szombathely–Zanat supplemented by an assessment of Prehistoric and Medieval settlement features and interdisciplinary analyses*, VIA Kulturális örökségvédelmi kismonográfiák 2. VIA Monographia minor in cultural heritage **2** KVASSAY, J. (Ed.), Magyar Nemzeti Múzeum–Nemzeti Örökségvédelmi Központ / Hungarian National Museum–National Cultural Heritage Protection Centre, Budapest.

JANKOVITS, K. (1992a): Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **44/1** 3–81.

JANKOVITS, K. (1992b): Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **44/2-4** 261–343.

JANKOVITS, K. & VÁCZI, G. (2013): Spätbronzezeitliches Gräberfeld von Sárbogárd–Tringer-tanya (Komitat Fehér) in Ost-Transdanubien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **64** 33–74.

JANTZEN, D., BRINKER, U., ORSCHIEDT, J., PIEK, J., HAUENSTEIN, K., KRÜGER, J., LIDKE, G., LÜBKE, H., LAMPE, R., LORENZ, S., SCHULT, M. & TERBERGER, Th. (2011): A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany. *Antiquity*, **85** 411–433.

JEREM, E. & METZNER-NEBELSICK, C. (2002): Eine Außergewöhnliche Grab ausstattung aus dem urnenfelderzeitlichen Gräberfeld von Sopron–Krautacker. *Budapest Régiségei* **36** 313–325.

JEUNESSE, Ch. (2017): From Neolithic kings to the Staffordshire hoard. Hoards and aristocratic graves in the European Neolithic: the birth of a 'Barbarian' Europe? In: BICKLE, P., CUMMINGS, V., HOFMANN, D. & POLLARD, J. (Eds.), *The Neolithic of Europe. Papers in honour of Alasdair Whittle*. Oxbow Books, Oxford & Philadelphia, 175–187.

JUNG, R. & MEHOFER, M. (2013): Mycenaean Greece and Bronze Age Italy: cooperation, trade or war? *Archäologisches Korrespondenzblatt* **43/2** 175–192.

- KARAVANIĆ, S. (2013): The Velika Gorica cemetery and related sites in Continental Croatia. In: LOCHNER, M. & RUPPENSTEIN, Fl. (Hrsg.), *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.* Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 77 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 119–133.
- KAUS, K. (1975): Das Kriegergrab von Siegen-dorf. *Sonderdruck aus Festschrift „Siegen-dorf in Burgenland“*. Siegen-dorf, 42–51.
- KEMENCZEI, T. (1988): *Die Schwertwer in Ungarn I.* Prähistorische Bronzefunde IV/6 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- KEMENCZEI, T. (1991): *Die Schwertwer in Ungarn II.* Prähistorische Bronzefunde IV/9 Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- KOBAL, J. V. (2015): Der Hortfund von Makarjovo (Transkarpatien, Ukraine). In: ILON, G. & SZATHMÁRI, I. (Red.), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 285–300.
- KÖNIG, P. (2004): *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*, Prähistorische Bronzefunde, XX/11 Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- KŐSZEGLI, F. (1963): Beiträge zu der Geschichte der älteren Urnenfelderkultur Transdanubiens. *Alba Regia* 2-3 25–31.
- KREITER, A. (2007): Zalakomár–Alsó-Csalit. In: KISFALUDI, J. (Szerk.), *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 324.
- KRISTIANSEN, K. (2018): Warfare and the political economy: Europa 1500–1100 BC. In: HORN, Ch. & KRISTIANSEN, K. (Eds.), *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 23–46.
- KRISTIANSEN, K. & SUCHOWSKA-DUCKE, P. (2015): Connected Histories: the Dynamics of Bronze Age Interaction and Trade 1500–1100 bc. *Proceedings of the Prehistoric Society* 81 361–392. doi:10.1017/ppr.2015.17
- KYTLICOVÁ, O. (2007): *Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen*. Prähistorische Bronzefunde, XX/12 Mainz.
- LAUERMANN, E. & MÖDLINGER, M. (2021): Bewaffnung und Kampfweise. In: LOCHNER, M. (Hrsg.), *Brandbestattung und Bronze-metallurgie. Die Urnenfelderkultur in Niederösterreich (1300–800 v. Chr.)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 214–231.
- LING, J., CHACON, R. & CHACON, Y. (2018): Rock Art, Secret Societies, Long-Distance Exchange, and Warfare in Bronze Age Scandinavia. In: DOLFINI, A., CRELLIN, R.J., HORN, Ch. & UCKELMANN, M. (Eds.), *Prehistoric Warfare and Violence. Quantitative and Qualitative Approaches*. Springer Nature, 149–176.
- LOCHNER, M. (1986): Das frühurnenfelder-zeitliche Gräberfeld von Baierdorf, Nieder-österreich – eine Gesamtdarstellung. *Archaeologia Austriaca* 70 263–293.
- LOCHNER, M. (2021): Aufbrüche ins Jenseits. In: LOCHNER, M. (Hrsg.), *Brandbestattung und Bronzemetallurgie. Die Urnenfelder kultur in Niederösterreich (1300–800 v. Chr.)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 232–259.
- MAKKAY, J. (2006): Late Bronze Age hoard of Nadap. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 48 135–184.
- MARASZEK, R. (2015a): Äxte und Beile der Bronzezeit: Waffe, Werkzeug, Symbol. In: MELLER, H. & SCHEFZIK, M. (Hrsg.), *„Krieg – Eine archäologische Spurensuche“* Ausstellungskatalog. Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), Konrad TheissVerlag, Halle (Saale), 285–288.
- MARASZEK, R. (2015b): Kampf- und Jagdwaffen: Lanzen und Speere im bronzezeitlichen Europa. In: MELLER, H. & SCHEFZIK, M. (Hrsg.), *„Krieg – Eine archäologische Spurensuche“* Ausstellungskatalog. Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), Konrad TheissVerlag, Halle (Saale), 289–292.
- MATIĆ, U. & FRANKOVIĆ, F. (2020): Sea Peoples and the Discourse of „Balkanism” in Late Bronze Age Archaeology. In: GAVRANOVIĆ, M., HEILMANN, D., KAPURAN, A. & VERČÍK, M. (Eds.), *Spheres of Interaction; Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*. Perspectives on Balkan Archaeology 1 Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden / Westf., 155–176.
- MISKE, K. (1907): *A Velem Szent Vidi őstelep I. A harácsolt leletek leírása*. Konegen Károly kiadása, Wien.
- MOZSOLICS, A. (1985): *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOZSOLICS, A. (2000): *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló*, Verlag Oetker/Voges, Kiel.

- MÜLLER, R. (2019): Der spätbronzezeitliche Hortfund von Várvölgy, Szebike-tető. In: BÁNFFY, E. & P. BARNA, J. (Hrsg.), „*Trans Lacum Pelsonem*”. *Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5500–500 v. Chr.) – Prehistoric Research in South-Western Hungary (5500–500 BC)*. Castellum Pannonicum Pelsonense 7 Verlag Marie Leidorf GmbH, Budapest–Leipzig–Keszthely–Frankfurt a.M.–Rahden / Westf., 329–366.
- NEBELSICK, L.D. (2000): Rent Asunder: Ritual Violence in Late Bronze Age Hoards. In: PARE, Ch. E. F. (Ed.), *Metals Make the World go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*. Oxford, 160–175.
- NÉMETH, T. G. & TAKÁCS, M. (2003): Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen bei Lébény. *Antaeus* 26 97–139.
- NESSER, B. (2017): "Leafshaped" Negatives and their Meaning: a rare Mould Type from the Teleac Hillfort, jud. Alba Transylvania. *Acta Musei Apulensis, Apulum* 54 211–262.
- PAULÍK, J. (1965): Nález Štítových puklic z mladšej doby bronzovej vo Zvolene. *Štúijné Zvesti Archaeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 15 Archeologický ústav SAV, Nitra, 17–32.
- PAULÍK, J. (1992): Osada čakanskej kultúry v Dedinke. *Zborník Slovenského Národného Múzea – Archeológia* 2 45–66.
- PATAY, P. (1990): *Bronzegefäße in Ungarn*. *Prähistorische Bronzefunde II/10* Franz Steiner Verlag, München.
- PAVIŠIĆ, I. (2010): Novi kasnobrončanodobni nalazi iz Kraljevca kod Budinščine – prilog naseljavanju Hrvatskog Zagorja u vrijeme starije kulture polja sa žarama. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 27 51–72.
- PETRES, É. & JANKOVITS, K. (2014): Die spätbronzezeitliche zweiteilige Bronzebrustpanzer aus der Donau in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65 43–71.
- REZI, B. (2015): *Deponálási szokások a késő bronzkori Közép-Erdélyben*. PhD Disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- SOÓS, B., PÉTERVÁRY, T., MESTERHÁZY, G., LÁTOS, T., PETŐ, Á., PETHE, M., KIS, Z., VASÁROS, Zs. & TARBAY, J.G. (2025): Later prehistoric hoarding and habitation on Somló Hill, western Hungary. *Antiquity*, 1–8. <https://doi.org/10.15184/aqy.2025.44>
- SOROCEANU, T. (2011): Le guerrier des Carpates a l'âge du Bronze. Particularités régionales et traits communs continentaux. In: BARAY, L., HONEGGER, M. & DIAS-MEIRINHO, M-H. (Eds.), *L'armement et l'image du guerrier dans les sociétés anciennes: de l'objet a la tombe. Actes de la Table ronde internationale et interdisciplinaire Sens, CEREP, 4-5 juin 2009. Dijon*. Dijon, 225–270.
- SUCHOWSKA-DUCKE, P. (2020): Warfare and Warriors of the European Late Bronze Age. In: MARAN, J., BĂJENARU, R., AILINCAI, S-C., POPESCU, A-D. & HANSEN, S. (Eds.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe Proceedings of the Conference in Tulcea, 10–13 Nov., 2017*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 350 Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 545–558.
- SPERLING, U. (2019): Zwischen Handwerk und häuslicher Produktion. Bronzegießer von Asvaim Kontext der Haushaltsarchäologie. In: WOLTERMANN, G., NEUMANN, D. & GLESER, R. (Hrsg.), *Spezialisierung in der Bronzezeit. Archäologische Quellen und Modelle. Neolithikum und ältere Metallzeiten*. Studien und Materialien 3. LIT Verlag, Berlin, 161–180.
- V. SZABÓ, G. (2019): *Bronzkori kincsek Magyarországon*. Archaeolingua, Budapest.
- SZÁRAZ, Cs. (2008): Későbronzkori urnasírok Galambok–Hársas-erdő lelőhelyen (Late Bronze Age urngraves at Galambok–Hársas-erdő). *Zalai Múzeum* 17 65–78.
- SZÁRAZ, Cs. (2020): *A Zala és a Mura folyók térsége (Zala megye) a későbronzkorban (késő halomsíros és urnamezős időszak)*. PhD Disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- TARBAY, J.G. (2017): The Late Bronze Age Hoard from Oltárc Márki Hill. Analysis of prehistoric manipulations, selective fragmentation and non-ritual violence. *Zalai Múzeum* 23 73–137.
- TARBAY, J., MARÓTI, B. & KIS, Z. (2018): Introducing the spear project: The tale of the Late Bronze Age spearhead with wooden shaft from the Marshland of Kikinda, Serbia. *Journal of Archaeological Science: Reports* 21 268–274.
- TARBAY, J.G., PÉTERVÁRY, T. KOVÁCS, A. & SOÓS, B. (2024): A Late Bronze Age collar from Somló Hill: Preliminary report on Somló hoard VII. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 283–311. doi.org/10.54640/CAH.2024.283
- ȚÂRLEA, A. (2020): How to Look Smashing while Smashing Your Enemies: The Construction of the Warrior's Image in the Romanian Bronze Age between Local Choices and Supra-Regional Influences. In: MARAN, J., BĂJENARU, R., AILINCAI, S-C., POPESCU, A-D. & HANSEN, S. (Eds.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western*

Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe Proceedings of the Conference in Tulcea, 10–13 November, 2017. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie **350** Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 545–558.

TORKE, W. (1993): Die Fischerei am prähistorischen Federsee. *Archäologisches Korrespondenzblatt* **23** 49–66.

TOČIK, A. & PAULÍK, J. (1960): Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950–51. *Slovenská Archaeológia* **8** 60–124.

TÓTH, G. (2009): Embertani adatok Zala megye őskorához (Antropologischen Daten zu der Urzeit des Regierungsbezirks Zala). In: ILON, G. (Szerk.), *ΜΩΜΟΣ, VI. Őskoros kutatók VI. összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 2009.* Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Szombathely, 427–430.

TÓTH, G. (2010): Zalakomár (Alsó-csalit) bronzkori temetőjének embertani anyaga (Urnamezős kultúra). *A NyME Savaria Egyetemi Központ Tudományos Közleményei XVII. Természettudományok* **12** Szombathely, 157–163.

UCKELMANN, M. (2014): A Bronze Age Ornament Network? Tracing the Herzsprung Symbol across Europe. In: REBAY-SALISBURY, K., BRYSAERT, A. & FOXHALL, L. (Eds.),

Knowledge Networks and Craft Traditions in the Ancient World Material Crossovers. New York–London, 182–198.

VÁCZI, G. (2007): Adatok az urnamezős kultúra fémművességéhez és deponálási szokásaihoz. (A note on the metallurgy and hoards of the Urnfield culture) *Ősrégészeti Levelek – Praehistoric Newsletter* **8–9** 130–140.

WILTSCHE-SCHROTTA, K. & RENHART, S. (2021): Der Mensch – eine anthropologische Spurensuche. In: LOCHNER, M. (Hrsg.), *Brandbestattung und Bronzemetallurgie. Die Urnenfelderkultur in Niederösterreich (1300–800 v. Chr.).* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 260–281.

WITTENBORN, M. F. (2014): ‚Schwertfrauen‘ und ‚Schwertadel‘ in der Urnenfelder- und Hallstattzeit? In: DEUTSCHER, L., KAISER, M. & WETZLER, S. (Hrsg.), *Das Schwert – Symbol und Waffe.* Beiträge zur geisteswissenschaftlichen Nachwuchstagung vom 19–20. Oktober 2012 in Freiburg/Breisgau. Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden/Westf., 51–64.

ZACHAR, T. (2015): Bemerkungen zur Rekonstruktion eines jungbronzezeitliches Schildes aus Zvolen–Balkán. In: BARTÍK, J. (Ed.), *Gedenkschrift für Jozef Paulík Studien. Zborník na pamiatku Jozefa Paulíka štúdia.* Annales Musei Nationales Slovaci – Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia Supplementum **9** Bratislava, 139–154.

